

زمان و پیوهندی به میشکی ناده میزادهوه

غازی فاتح وهیس

۱ پیشه کی :

نه گهر به وردی بیر له زمان بکه به نهوه
بو مان ده رنه که وی که دیار ده به کی
سه رسوور هینه ره ! لیکوئینه وه ده باره ی نه م
دیار ده به ده ستیشان کردنی ناوه روزک
جه وه هری مروف نه گرتنه وه . چونکه
بنجینه ی زمان له راستیدا میشکی
ناده میزاد . ده رختنی راستی زمان و
بنجینه که ی (میشک) مه سه له به کی به
به کدا چووی دوو لایه نه چونکه هر
هه ولدانیک بو دوزینه وه ی راستی زمان .
باسی به کی که له کاره هه ره گرنگه کانی میشک
نه گرتنه هه وه ها نه توانن به شی کردنه وه ی
کاری میشک . ده ستیشانی لایه نی راستی
زمان بکه بن .

به پی ی رای فه یله سووق به ناوبانگ (دی کارت) زمان
شیوه ی داهینه (ابداع) له ناده میزاد . دوا به دوا ی دی کارت
(نه نتونو لی گراند) ی زانا له شی کردنه وه ی فه لسه فه ی دی کارت دا
رای گه یانده که هه ندی جو ری مه بوون توانای تی گه یشتن و
قه کردن هه به . به لام له هه لسو راندنی ئیش و کار . خو ی گیل
نه کا . ئیجا زانای به ناوبانگی نه مه ربکای ی (چومسکی) رای
گه یانده که زمان تابه ته به ناوه میزاد وره گ و ریشه ی له میشکی
ناوه میزادایه . بی گومان نه گهر رای (لی گراند) راست بی نه و
رای دی کارت و چومسکی نه بنه رایه کی نه گونجاو . به لام نه گهر

- ۵۲ - ده فته ری کورده واری - بغداد - ۱۹۷۰
- ۵۳ - گو فاری هه ولیر - هه ولیر - ۱۹۷۰
- ۵۴ - گو فاری برابه تی - بغداد - سالی ۱۹۷۰
- ۵۵ - گو فاری شورش کشتوکال - بغداد - ۱۹۷۰
- ۵۶ - گو فاری زانیاری - بغداد - ۱۹۷۰
- ۵۷ - چیا - دهوک - ۱۹۷۰
- ۵۸ - گیتی - ۱۹۷۰ - به غدا
- ۵۹ - گو فاری خه بان قوتابیان - بغداد / ۱۹۷۰
- ۶۰ - روژنامه ی هاوکاری ۱۹۷۰
- ۶۱ - دووباره ژین - سلیمانی - ۱۹۷۰
- ۶۲ - دهنگی فه للاح - بغداد - ۱۹۷۱
- ۶۳ - روژنامه ی برابه تی ، برای ، ۱۹۷۲ ، ۹۷۴ ، ۹۷۵
- ۶۴ - بیر نو ی ، بغداد / ۱۹۷۲
- ۶۶ - گو فاری دهنگی ماموستا - ۱۹۷۱ سلیمانی
- ۶۷ - نووسه ری کورد - ۱۹۷۱ بغداد
- ۶۸ - روژی کوردستان - ۱۹۷۱ - بغداد
- ۶۹ - په روه رده وزانت - بغداد / ۱۹۷۱
- ۷۰ - هیتی . دهوک ۱۹۷۱
- ۷۱ - دوانکه - بغداد - ۱۹۷۱
- ۷۲ - گرنگ - کرکوک - ۱۹۷۲
- ۷۳ - نووسه ری نو ی - هولیر - ۱۹۷۲
- ۷۴ - نه ستیره - سلیمانی - ۱۹۷۳
- ۷۵ - هوشیاری ی کریکاران - ۱۹۷۲ - به غدا
- ۷۶ - گو فاری کولجی نه ده بیات - بغداد - ۱۹۷۲
- ۷۷ - روشنیری نو ی - بغداد - ۱۹۷۳
- ۷۸ - گو فاری کو ری زانیاری . کورد . ۱۹۷۳ - بغداد
- ۵۹ - بابا گو رگو ر . گو فاری به کیتی قوتابیان کوردستان -
کرکوک - ۱۹۷۳
- ۸۰ - نامانج - بغداد - ۱۹۷۴
- ۸۱ - باشکوی عیراق - ۱۹۷۷
- ۸۲ - زانکو - سلیمانی گو فاری زانکوی سلیمانی
ناسوی زانکوی
- ۸۳ - ئابووری زان - هه ولیر .
- ۸۴ - ئانو سلیمانی
- ۸۵ - کاروان .

ئەم جۈرە مەتبۇئە تۈنای قسەکردى ھەنئ وە لە ترسدا قسە نەكات ئەوۋ ئەگەبەنئى كە تۈنای فىل كردىشى ھەبە كە بەكىكە لە رەوشتەكانى ئادەمىزاد .

ئەم جۈرە ئەم جۈرە مەتبۇئە ئەگەر لە مروّف زېرەكتر نەنئ نەوا كەم تر نەب . ئەمە لە لاىك . لە لاىكە تىرەشەو . تا نىشنا ھىچ دەلىلىكى راستەو راست بە دەستەو نەب بۇسەلماندنئ راي (ئىگراند) . كەوا بوو راي (ئىگراند) ھەلەبە و زمان تايەتە بە ئادەمىزاد .

لە كۆندا ئادەمىزاد نەبزانى زۆر بە تۈنایەو خۇى پاشاى سەر ئەم زەمىنە تاوھكو ئەو كاتەى كە بۇى دەر كەووت كە خاوەنى بىرە ھۇشكى نئ ھاوتابە . ئاوەمىزاد تۈنایەنئ خۇى لە چەند شىكدا بەدى كىردو زمانىشى بە كارھىنا بۇ دەر بىرى ئەو بىرەھۇش و ھەست و نەست و تۈنایەى كە ھەنئى

بەكىك لەو تەنگ و چەلەمانەى كە زانايانئ زمان و كۆمەلەنئى و ساىكۆلۇزى و فەبلەسووفەكانى خەرىك كىردبوو بۇ ماوہەكى زۆر . وە تا نىشتاش . ئەو بوو كە چۆن ناوہرۆك جەوہەرى زمان و سەرچاوەو بىنەوانەكى بەكالا بکەنەو

نەوہى ناگامان لئى نئ و بىزانىن دەر بارەى زمان ئەوہەبە كە مروّف دواى فېرېوونى زمان ئەتۈنئى چەند شىك بلى و خەلكىكەش لئى تى بگەن . ھەر وەھا خۇسى لەو شتەنە تى بگات كە خەلكى كە ئەپلىن . ھەر وەھا بە پىئى تاقىكردنەو . ئەزانىن كە بىنەوانەى زمان مېشكە . بەلام ئەو پىسازەى وەلامدانەوہى ئەوئى ئەوہەبە : نایا ئەو كۆمەلە (وسىلە) بە چە كە مروّف بەكارى ئەھىئى بۇ دەر بىرى بىرە ھەست وە چۆن ؟

لەم باسەدا زمان و بەشەكانى رۈون ئەكەبەنەو لە چۆنەنئى كار كىردنئ مېشك ئەكۆلنەوہ

۲ ناساندنئ زمان

بەكىك لەو ديار دە جۆر بە جۇرانەى كە مروّف ھول ئەدا بەشەكانى كۆبكاتەوہ و نىنجا شىيان بكاتەوہ . زمانە . زمانىش - كە بەشىكى جيانەكراوہبە لە ئادەمىزاد بە جۆرەھا شېوہ ناسىراوہ بەكىك لەو شېوانە ئەوہەبە كە زمان برىئى بە لە كۆمەلئىك دەستور . ھەندئى لەم دەستورانە گشتىن و ھەندىكى كەيان تايەتەن . ئەوہى گشتى بە . و بەسەر ھەمو زمانەكانى گىتئى دا ئەچە سېئرى . بۇ ئومونە دەستورە كانى فۇنەتىك (Universal Phonetic Rules) وەيا ئەو گرامەرەى دىئى گرامەرەى گشتى

(Universal Grammar) . بەلام ئەو دەستورانەى كە تايەتەن . بەسەر بەك زماندا ئەچەسېئرىن . بۇ ئومونە دەستورەكانى فۇنۇلۇزى (Phonological Rules) وەيا دەستورە تايەكان (Specific Rules) . واتە ھەمو زمانىك چەند دەستورىكى تايەتئ خۇى ھەبەو لە ھى زمانەكانى كە جىاوازترە . لە لاىكە كەو . زمان ئەو پىۋەندىبە تايەتە ئەگىرتەوہ كە لە نىوان دىنگ و واتادا ھەبە وە مروّف ئەتۈنئى بە بە كارھىنانئ چەنە كەرەسەبەكى ديارى كراو وەيا سنوردار (پىت و دىنگ) .

جۆرەھا واتاى نئ سنور دەر بىرى وەيا زمان بەوہ ئەناسرىت كە برىتپە لە چەنە كۆسەلئىك كەرەسە . ھەر كەرەسەبەكىش كات و شونئ و كارگىزانئ تايەتئ خۇى ھەبەو مروّف بە كارپان ئەھىئى بۇ دەر بىرى ئەو بىرەى لە مېشكىدابە . بە لام ئەگەر جۆرە دەستورى پاسابەك نەنئ دىنگ و واتا وەيا كەرەسەكان بەبەكەوہ بىستى ئەوا نئ گومان ھەمو ناساندنئىك ناتەواو دەر ئەچى و زمانىش بە نئ دەستور و ياسا ناتۈنئى پىئى بووترى زمان

۳ دابەش كىردنئ زمان

بە شېوہبەكى گشتى زمان دابەش ئەكرئ بەسەر دوو بەشدا

بەكەم : زمانى قسەكردن (Spoken Language)

دوودم : زمانى نووسىنەوہ (Written Language)

كاغەز بەكىكە لەو نامرازانەى كە بىرى مروّف ئەخرىتە سەر و بۇ ماوہەكى دوورو درىژ لەبەردەستدا ئەمىنئەوہ لە شېوہى نووسىندا لە زمانى قسەكردن ھەوا نامرازانى گىنگى گەباندنئ بىرە . و ئەو بىرەى تىكەل بە ھەوا ئەكرئ ئەنبا بەسە گىنگەكەى لە مېشكدا ئەمىنئەوہ ئەوہى گىنگ نىبە بەكسەر لەناو ئەچى . كەوا بوو نووسىنەوہ بۇ پاراستى بىرە بۇ ماوہەكى دوورو درىژ قسەكردن بۇ ماوہەكى كورته . بەلام بىنەوانەى ھەردووكيان مېشكە .

زمان لە سەرەتاي دروست بوونەوہ وەكو بىرىك لە مېشكدا تاوہكو ئەو كاتەى ئەخرىتە سەر كاغەز وەيا تىكەل بە ھەوا ئەنئ رنەكرىت بە چەند بەشىكى جىاوازەوہ ھەر بەشىك لەم بەشانە شېوہ ناوہرۆك دەستور و ياساى تايەتئ خۇى ھەبە .

بۇ ئومونە گرامەرى ھەر زمانىك برىتپە لە دەستورى ئەم بەشانەى خوارەوہ :

هر به شتيك لهم به شانه له لايه نيك له لايه نه كافي زمان
 نه كؤلته وهو نهين به چوره ها به شي بچكؤله ي كهوه .

به لام زانسي دهنگ (Phonetics) زانستيكي جودايه به
 شيوه راسته قينه زمان له قه لهم نه دري و نيكله به زانسي
 فيريك نه ي له لايه كه وهو نيكله به زانسي بايه لؤزنا نهين له
 لايه كي كهوه . له رووي نيكله بووي هم زانسته له گه ل فيريك دا
 نه ي چؤنيه تي ستي كردنه وهو شه بؤله كافي ههواو له رينه وهو
 (ذرات) ي ههوا ياساي فيزيكي به سه ردا بجه سپي زي . هر
 وه ها له رووي بايه لؤزه وه نه ي له ماسولكه كافي نه ندامه كافي
 دروست دهنگ به شيوه يه كي بايه لؤزي بچكؤلر يته وهو
 شي بكريته وه .

۴ - ناده ميزاد زمان :

هه مو مروقتك خاوه ني دوو جو ره زانباريه :

يه كه م : زانباري كهون (Universe) . هم زانباريه بريته له
 شتي وديا كه ره سه ي هه ست پي كراو وه يا نهو كه ره سانه ي كه
 ده ست ناده مزادي پي گه يشتوه وه يا بينويه تي وه يا شتيكي
 ده رباره ي بيستوه .

دووه م : زانباري زمان : مروقت دواي له دايك بووي به
 ماوه يه ك نه يته خاوه ني زمانيك وه به پي ي نهو زمانه له زانباري
 كهون نه كؤلته وهو لي ي تي ته گا به لام له هه ر دوو حاله كه كهوا
 تي گه يشتن وزانين له كه موه به ره و زور ده ست پي نه كات ،
 نه گه رچي تي گه يشتن و زانين له زانباري يه كه مدا به شيوه يه كي
 تهواو زور زه حمه ته به لام له زانباري دووه مدا شيوه ي تهواو
 نسيه (بؤ نه يا يه ك زمان) وه ميشكيش لي پرسراوه به رانه ر به
 زياد كردني كه م به ره و زور .

مروقت . يه كه م فيري ده ستوري زمانيك نه ي و دوا به دوا
 فيري دهنگ و پتي نهو زمانه نه ي . واته ميشكي مثال ده ست
 نه كا به تو مار كردني نهو دوو زانباريه له بچو و كترين به شيوه
 ناوه كو گه وره ترين به ش به پي ي بينو ويستن ئينجا ده ربرين به
 شيوه ي نووسين و قه كردن وه نه گه ر ميشك له پيش هه مو شتيكدا
 ده ستورو ياساي زمان تو مار نه كات نه ي بؤ چ ئيمه به
 ئاساني ناتوانين زمانتيكي بينكانه فيرين له كاتي كدا تا راده يه ك
 نه توانين دهنگه كافي نهو زمانه بدر كنين ؟ وه ديسان بوچ ناتوانين
 به ئاساني رسته ي زمانتيكي بينكانه به تهواوه ني بنووسينه وو نه گه ر
 چي كؤمه لنيك له وشه كافي نهو زمانه نه زانين ؟ وه ديسان بوچ
 ناتوانين به ئاساني له هه مو قسه كردنيك تي - بگه ين به زمانتيكي

بينكانه پاش فيرووي نهو زمانه ؟ هه ر وه ها بؤ چ كاتي داوا له
 منالتيكي بچو و ك نه كه ين شتيكمان بؤ بيني به ئاساني نهو كاره جي
 به جي نه كا يه ني نهوه ي بنواني قسه يكات ؟ . ئايا هم
 پرسيارانه نهوه ناگه يه ني كه مروقت پيش هه مو شتيك ده ستورو
 ياساي زمان فير نه ي ؟

بؤ روون كردنه وه ي كار كردني و بيناني زمان با سه يري هم
 هاوكيشانه ي خواره وه بگه ين :

زمان	ژماره ليكدراره كان	نه نجام
زمانی يه كه م	۱ + ۲ + ۳ = ۴	۱۰
زمانی دووه م	۱ + ۲ + ۳ = ۴	۱۰
زمانی سيه م	۱ + ۲ + ۳ = ۴	۱۰
زمانی چواره م	۱ + ۲ + ۳ = ۴	۱۰

به پي ي نهو هاوكيشانه ي سه ره وه نه توانين هم نه نجامانه ي
 خواره وه وده ست بينين :

۱ - نه گه ر ژماره ي دهنگ و پته كان له عالهمي زمانه چوار
 ني . نهوا ژماره ي زمانه كافي دونيا به گو يره ي نهو هاوكيشانه
 نه ي كه بهو چوار پته وه يا دهنگه دروست نه كرى له كاتي كدا
 نه نجام يه ك نه ي . وه هه ر زمانيك ده ستوري تاييه تي خؤي نه ي
 له شيوه ي هاوكيشي كدا .

۲ - له ناو هه ر زمانيكدا تي هه ليكيشانيكي راست و چه پ
 دروست نه ي بؤ دروست كردني وشه و رسته نه مه ش له شيوه ي
 دروست كردني وشه و رسته ي ليكدراره و ده رنه كهوي . كه
 نه توانري له بچومكترين كه رني زمانه و ده ست پي بكري تا
 نه گاته رسته و شه ي ليكدراره ئينجا گه رانه وه بؤ بچو و كترين
 كه رت .

هه ر ژماره يه ك له هه ر هاوكيشي كدا ته مسيلي دهنگيك وه يا
 بينيك نه كا وه به ليكدانين نه توانري وشه و رسته دروست
 بكريت و نه نجاميش يه ك ني .

بؤ نمونه وشه ي «كو ر» له زماني كو رديدا بريته له سي پيت
 وه يا دهنگ . [ك] [و] وه [ر] هه ر وه ها له زماني ئينكليزيشدا
 بريته له سي پيت (S) (O) (Son) وه (n) . لي ره دا نه توانري هم
 دوو هاوكيشه دانبري .

هاوكيشي يه كه م : (A) ۱ + ۲ + ۳ = ۶ بؤ كو ردي

(B) ۱ + ۲ + ۳ = ۶ بؤ ئينكليزي

له م دوو زمانه دا هاوكيشه كان به گو يره ي زمان جياوازن

به‌لأم به گوتیره ی لوجیک (Logic) یه کن چونکه دهنگه کان نهک نه رووی ژماره وه به لکو له رووی چونهتی دهر برنیهانو جیاوازن به‌لأم وانا له هر دوو زمانه که دا یه که .

۳ - چند ژماره زور بو نه‌ونده هاوکیش زور نه‌تی بهم جزره چند دهنگ ویا پیت زور بو نه‌ونده ده‌ستورو یاسا زور نه‌تی و نه‌یته هو ی دابهش بوونی زمان .

۴ - نه‌گوتی له دوو زماندا هه‌مان کومه له دهنگ ویا پیت به یه‌که وه بین و دوو جزر وانا به‌خشن . بو نمونه له زمانی کوردیدا دهنگه‌کانی ویا پیت‌کانی وشه ی «رووت» له هه‌موو ره‌ووبه‌که وه ویا دهنگه‌کانی ویا پیت‌کانی وشه ی (root) نینگلیزیه که به واتای «ره‌گ» ویا «ریشه» دیت . لیره‌دا نه‌توانین نم دوو هاوکیشه دابنن :

هاوکیشی دووهم : $1+2+3=6$ (A) بو کوردی

بو $1+2+3=6$ (B) بو

نینگیلیزی

لهم هاوکیشه‌دا (A) و (B) حزانه تهنشت نه‌نجامه‌کانه وه نه‌ویش به پیچه‌وانه ی هاوکیشی یه‌که مه‌وه . چونکه لهم دوو هاوکیشه ی دوایدا ژماره کان یه کن هر وه ها دهنگه‌کانیش هر یه کن به‌لأم نه‌نجام بوو به دوو که‌رتوه نه‌گهر چی دیسان له رووی زمانه وه جیاوازن به‌لأم به گوتیره ی لوجیک وانا هر واتابه . نه‌مش نه‌وه نه‌گه‌بنی که لیکدانیکی راست و چپ هه‌به له زمانه‌کانی دوونادا .

۵ له هر زمانیکدا چند تینک و دهنگیک هه‌به و نه‌توانری سنوریان بو دانبری وه به به‌کاره‌نینیان نه‌توانری نه‌ونده رسته دروست بکری که هرگیز نه‌تواری سنوریان بو دانبری بو دهر برینی نه‌و زانیاریه ی که له که‌وندایه .

۶ - کارکردنی میشک و نه‌ندامه‌کانی دروست که‌ری دهنگ .

نه‌و جیاوازیه سه‌ره‌کی یه ی که له نیوان ناده‌میزادو نازه‌لدا هه‌به نه‌ویه که میشکی ناده‌میزاد له رووی پیکهاتن و خاصیت‌وه له میشکی نازه‌ل جیاوازه تره بهم جزره ناده‌میزاد توانای داهینان و دروست‌کردنی و بیرکردنه‌وه و جیا‌کردنه‌وه ی هه‌به و خواهنی زیره‌کی یه‌کی بی هاوتابه .

دوکتور (جوان هورات) ی نیسپانی ^(۱) بو ته‌فسیر کردنی میشک نه‌لی ناده‌میزدا دوو هیزی هه‌به که توانای دروست‌کردنی هه‌به . یه‌کیکیان له و هیزه

نه‌چی که له نازه‌ل و رووه‌کدا هه‌به و نه‌وی که‌ش له (رومه) دابه وه هر وه ها دوکتوری ناوبرا و زیره‌کی نه‌کا به سی به‌شوه .

۱ - زیره‌کی فیروون : توانای فیروون له ناده‌میزادا که‌وره‌تره له نازه‌ل فیروونی زمانیش یه‌کیکه له و توانا بی هاوتابه .

۲ - زیره‌کی ناسای ی : نم جزره زیره‌کیه له راده ی تاق‌کردنه‌وه دهر نه‌چینه دهر وه و ناده‌میزاد نه‌توانی شت دروست بکات له و جینگایه ی که زانیاری سه‌رتویری به‌ستوه و نه‌توانی شتی تازه ی که دروست بکات و هه‌ست بکات و به زمان دهریان بیری .

۳ - زیره‌کی (تصور) کردن : نم جزره زیره‌کی به له راده ی زیره‌کی ناسای دهر نه‌چینه دهر وه و مروف نه‌توانی (تصور) بکات تا راده ی شتی و نینجا دهر برینی به پی‌ی زمان و میشکیش جله‌وی هه‌مو کاریکی مروفی به ده‌سته‌ویه .

بی‌گومان میشک نامیرنکی زور گرنگه له ناده‌میزادا . نینجا با بزاین میشک چون کار نه‌کا .

نه‌و بیره ی که دروست نه‌تی به لیکدانی نه‌و دوو زانیاری به هه‌مو به‌شه‌کانی زمانی تیدابه ته‌نیا به‌شی فونه‌تیک نه‌تی . نه‌و بیره ی که له میشکه‌وه دهر نه‌چی بریتیه له کومه‌لنک فهران و له هه‌مو شتیکی که خیراتره . بگره له تیشکیش خیراتر نه‌روات نم کاره پی‌ی نه‌وتری کاری کاره‌بای (Electrical Process) . وه نه‌و کاره ی که نه‌ندامه‌کانی دروست که‌ری دهنگ پی‌ی هه‌لته‌ستن بریتیه له جی به جی کردنی فهرانه‌کانی میشک و پی‌ی نه‌وتری (Mechanical Process) وه نه‌تی جولانه‌ودی نه‌ندامه‌کانی دروست که‌ری دهنگ بکات به و فهرانه‌ی که له میشکه‌وه دهر نه‌چی وه‌نه‌کهر وانه‌تی قسه‌که‌ره که نوشی هه‌له نه‌تی لیره‌وا . نه‌تی میشک ناگاداری ی جولانه‌وه ی نه‌و نه‌ندامانه بکات واته نه‌تی گونجاندنیک هه‌تی له نیوان هه‌ردوو کارگیرانه‌که‌دا .

هر وه ها له میشکدا جیاوازیه هه‌به له نیوان قسه‌کردن و نووسینه‌وه‌دا مروف به ناسانی نه‌توانی بیره‌که له نیوان به‌شه‌کانی میشکدا بسور پیتنه‌وه به ناره‌زووی خوی له کاتیکدا که شتیک نه‌نووسیتنه‌وه تاوه‌کو نه‌گاته نه‌و راده‌به ی که قابل نه‌تی به دهر برینه‌که به نووسینه‌وه . به‌لأم له کانی قسه‌کردندا نه‌و جزره هه‌لسوراندنه روونادات به و جزره به لکو کاتی فهرانه‌که له میشکه‌وه دهر نه‌چی نه‌تی یه‌کسه‌ر نه‌ندامه‌کانی دروست که‌ری دهنگ جی به جی بکه‌ن وه هر گوراینک هه‌تی نه‌تی به

